

Марков Д. Є.

ТИБЕТО-НЕПАЛЬСЬКА ВІЙНА 1788–1792 рр. ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ОБОХ КРАЇН

Війна Непалу з Тибетом (1788–1792 рр.) стала несподіваним поворотом в історії двох гімалайських держав і, залучивши сусідів, переросла з регіонального у повномасштабний міжнародний конфлікт, що мав серйозні політичні і соціальні наслідки. Проблему цієї війни досліджували низка вчених. Надзвичайно цінними є мемуари британців У. Кіркпатріка і Ф. Б. Гамільтона [Kirkpatrick 1811; Hamilton 1819]. Зокрема, полковник Кіркпатрік, свідок подій, залишив чудові спостереження і аналіз перебігу тибето-непальської війни. Важливими для дослідження війни 1788–1792 рр. залишаються китайські джерела опубліковані П. Лендоном – декрет імператора Цзяньлуна, висічений на кам'яній стелі біля Потали у Лхасі в 1792 р. і робота китайського автора Вей Юаня. Особливу увагу перебігу війни приділяв американський дослідник Л. Роуз [Rose 1971]. Великий внесок зробив радянський історик О. С. Мартинов, важливішою заслугою якого є фронтальне дослідження місця Тибету і Непалу у традиційній китайській системі уявлень про зовнішній світ часів імперії Цин [Мартинов 1978]. Історик Л. Стіллер також звертався до цієї теми, і хоча його дослідження відзначається глибиною та оригінальністю підходів, цей автор виявляє свої суб'єктивні симпатії (пронепальські). Така риса є спільною для багатьох дослідників, що писали про війну 1788–1792 рр. Їхні висновки тією чи іншою мірою тенденційні, оскільки або зачіпляли когось, або свідчили про приналежність до тої чи іншої історичної школи, або були результатом індивідуального суб'єктивізму автора. Так, наприклад, у своєму добротному дослідженні Цепон В. Д. Шакабпа оцінює наслідки війн для Тибету в руслі традиційної тибетської історіографії і частково видає бажане за дійсне [Шакабпа 2003]. А російському досліднику Є. Л. Беспрозванних властивий, скоріше, “китайський погляд” на проблему [Беспрозванных 1999]. Більшість з авторів не ставили за мету дослідити соціальні наслідки означеної гімалайської війни для двох країн. Так, наприклад, у своїй цікавій статті

В. Дж. Кунвар розглянув зазначені воєнні події у контексті політичних, дипломатичних та ідеологічних факторів, участі у війні Китаю і приділив особливу увагу британському “акценту”. Глибоким аналізом соціально-політичних аспектів (з урахуванням навіть соціально-етичних цінностей і ментальних стереотипів тибетського суспільства) війни 1788–1792 рр. і наслідків цієї війни для Тибету вирізняється робота А. Д. Цендіної [Цендина 2002].

Автором цієї статті ставилася мета проаналізувати політичні наслідки війни 1788–1792 рр. для Тибету і Непалу, проводячи паралелі між двома країнами, доля яких у означений проміжок часу переплелася, і спробувати зробити це, дистанціюючись, наскільки є можливим, від прийнятих ідеологічних парадигм і тенденційності. Важливим завданням був також аналіз соціальних процесів у Непалі та Тибеті наприкінці XVIII століття, розгляд ментальних, культурних і соціокультурних стереотипів тамтешнього населення.

У 1769 році, після декількох десятиліть воєн, у Гімалаях посталла нова сильна централізована держава – Королівство Непал. Перший король об’єднаного Непалу Прітхві Нараян Шах Великий (1769–1775) та його спадкоємці продовжували політику активної експансії, метою якої було стати домінуючою державою в центральній частині Гімалаїв. Сміливий план Прітхві Нараяна створити сильну державу, “справжній Хіндустан”, став джерелом натхнення для продовжувачів справи видатного монарха; Прітхві Нараян та його послідовники вірили, що об’єднання гірських князівств, розпочате амбіціями князівства Горкха, є чимось значно більшим, аніж просто об’єднання мечем роздроблених держав, відокремлених одна від іншої гірських долин на фоні етнічної строкатості. Військова міць була однією з основ державності й престижу молодій країні. Але гуркхська експансія – імпульс, на хвилі якого була створена держава Непал, і що довгий час живив та відновлював сили королівства, – вимагала, окрім людських ресурсів, значного фінансування. Такими важливими джерелами доходів для королівства були трансгімалайська торгівля та карбування монети для Тибету, яку здавна здійснював Непал. Останнє й стало приводом для війни 1788–1792 рр. між Непалом і Тибетом.

Звісно, успіх дому Горкхи і захоплення гуркхським правителем Непальської долини, Середньої землі, як її також називають у Непалі, кардинально змінювали стан речей на північ від субконтиненту. Непальські завоювання продовжувалися на схід і захід від долини, нові й нові князівства підкорювалися, визнаючи верховну владу династії Шах. На піку своєї могутності королівство простягалось від Кашміру до Сиккіму. Британці не могли не відчувати присутність нової держави, як і непальці відчували, що на півдні чужинці поступово стають їхніми суперниками. З мовчазною напругою британська Ост-Індська компанія і молоде королівство ставали свідками стрімкого піднесення: перших – на субконтиненті, а других – у передгір'ях і гірських просторах Гімалаїв. Хоча в кінці XVIII ст. було ще рано казати про конфлікт Англії і Непалу (в тому числі тому, що сама компанія ще не закріпилася в Індії настільки, щоб загрозувати Непалу), бажання заволодіти родючими рівнинами Гангської області (Північної Індії) створювало завуальоване суперництво, проявитися якому в повній мірі судилося вже в наступному столітті.

Сам бойовий девіз непальців, дуже популярний у період розквіту завойовницьких походів (1770–1814), – “Обмиємо наші кхукурі від крові у водах Гангу!” – говорить сам за себе [Rose 1971, 5]. Амбітні плани гуркхів із розбудови великої держави (Великого Непалу) “дхунго” неминуче мали б зустрітися з інтересами “імператора південних морів”, як називав Британську Індію Прітхві Нараян Шах у своєму “заповіті” нащадкам “Дібія Упадеш” [Ледков 2002, 79–82]. Але на цьому етапі Ост-Індська компанія прагнула долучитися до торгівлі між Індією і Тибетом, посередником якої виступав Непал. На британські спроби “пробитися” до каналів трансгімалайської торгівлі правителі Непалу відповідали відчуженням та ізоляцією, не допускаючи Ост-Індську компанію та її торговельних представників на свої землі. Важливість контролювати або, принаймні, бути залученим до одного з каналів торгівлі між Індією та Тибетом усвідомлювалася правителями Непалу набагато раніше, ніж єдине королівство було проголошено у 1769 році. Після 1769 р. це “усвідомлення” поступово переростало у новий спосіб реалізації непальської політики по відношенню до сусідів, до Тибету в першу чергу, і стало важливим пріоритетом зовнішньої політики королівства.

Тибетці теж з увагою і занепокоєнням слідкували за подіями в Непалі. Непал майже завжди був їхнім миролюбним сусідом, і відносний спокій на тибетських південних кордонах навіть за часів грізного Прітхві Нараяна мав би слугувати доказом, що так буде і при новій династії. А проте побоювання Тибету щодо непальської агресивності існували і у майбутньому справдилися. Та поки тибетські терени не порушувалися, основним аспектом у стосунках із Непалом була знов-таки торгівля, питання торговельних шляхів. Однак найвизначнішою, хоч і пов'язаною щільно із трансгімалайською торгівлею, була проблема монетного карбування [Stiller 1973, 192–193]. Тибет, ймовірно, бажав повернення до “старого порядку” у стосунках із володарем гуркхів – до відновлення та підтримання налагоджених економічних зв'язків і, звісно, продовження карбування срібної монети, що традиційно було прерогативою попередніх правителів Непалу, неварських князів Малла (з кінця XV ст. три гілки династії Малла правили в Непальській долині у князівствах Кантіпур (Катманду), Бхактапур (Бхадгаон) і Лалітпур (Патан)).

Карбування Малла було припинене шестирічною (1763–1769) блокадою долини, організованою тоді ще князем Горкхи, Прітхві Нараяном Шахом [Rose 1971, 23–25]. Затискаючи три неварських князівства у замкнене коло, Прітхві Нараян відрізав Малла від зовнішнього світу і цим пришвидшив падіння долини у 1769 році. Разом із початком широкомасштабної блокади припинялися транзитна торгівля і відтік карбованої монети у Тибет. Раніше прибутки від торгівлі, митних зборів, податків та карбування срібних мохарів (мохурів або танок, як їх ще називали в Тибеті) були настільки значними, що давали трьом князівствам можливість фінансувати війну проти Горкхи. Проте рішучі дії князя Горкхи поклали край останнім надіям Малла зберегти владу над долиною.

Після 1769 року обидві країни, Тибет і Непал, не втратили своєї зацікавленості у продовженні життя “старого порядку”, тобто виконанні Непалом функції посередника у торгівлі та продовженні постачання монети у Тибет. Однак Непал та його нові володарі бачили роль стратегічно важливої Непальської Долини і Катманду у цьому процесі зовсім інакше, ніж їхні попередники Малла. Новий король об'єднаного Непалу робив усе можливе,

щоб поставити торговельні артерії між своїми північним та південним сусідами під монопольний контроль держави. Прітхві Нараян запровадив курс на ізоляцію і жорстку регламентацію транзитної торгівлі. Як зазначає Л. Роуз, у найбільш критичний період 1769–1788 років, розв'язкою якого стала війна з Тибетом, Непал докладав чималих зусиль, щоб не допустити відкриття альтернативних торговельних шляхів на чужій території [Rose 1971, 25]. Більше того, однією із причин експансії Непалу на захід і схід можна назвати бажання односторонньо контролювати ці шляхи.

У внутрішній політиці королівства курс на монополізацію торгівлі проявився у масштабній акції уряду проти іноземних купців: індійців-госаїнів (до касти госаїнів належали також і паломники до святих місць) та кашмірців-мусульман, які за часів Малла, разом із місцевими неварськими купцями, тримали у своїх руках транзитну торгівлю. Фактично вигнавши госаїнів, непальський королівський двір (Дарбар) наклав суворі обмеження на кашмірців. Їхні колись розгалужені “купецькі гільдії” в Непалі перебували у стані вимирання. У 1774 р. кашмірські торговці володіли лише двома торговими будинками. Такими методами Прітхві Нараян спробував “націоналізувати” торгівлю, зробити її виключною монополією держави, залишивши в руках неварської субкасти торговців шрестха [Редько 1976, 75–77]. Обережна ізоляція мала вберегти Непал від ворогів-іноземців, особливо англійців, які “можуть розкрити секрети країни”. І справді, впродовж наступних десятиліть гуркхи намагалися не мати справу з “новими загарбниками Хіндустану” [Kunwar 1962, 286].

Зрозуміло, що такі дії Непалу були неприйнятні для його сусідів. У відповідь, 1770 року, Тибет тимчасово заклав торговельні шляхи до Непалу й почав шукати інші можливості для підтримання своїх економічних зв'язків. Особлива роль у цьому належала Панчен-ламі III. Другий після далай-лами ієрарх у школі гелуг займав дещо іншу позицію щодо стосунків з іноземцями, аніж тибетська столиця Лхаса. Панчен-лама та його двір у Ташилхунпо був налаштований реалістично і, здавалось, розумів необхідність контактів із сусідами, навіть і європейцями. Оскільки підконтрольні Шигацзе території межували із Британською Індією, Панчен-лама неодноразово самотійно, на власний розсуд,

вступав у стосунки із британцями [Kunwar 1962, 286–287; Цендина 2002, 185–186]. Автономія Ташилхунпо та особливий статус його настоятеля відіграли свою роль. У 1774 році на чолі місії від генерал-губернатора Бенгалії Уоррена Гастінгса у Ташилхунпо був надісланий молодий шотландець Джордж Богль. Останній був тепло прийнятий, і це давало надію на поживавлення стосунків і, що важливо, – торгівлі, яка так цікавила Ост-Індську компанію. Уоррен Гастінгс справді проявляв жвавий інтерес до тибетських справ. Його план полягав у тому, щоб через Тибет прокласти західний торговельний шлях до Китаю. Особлива повага, якою користувалися тибетські ієрархи у Китаї (панчен-лама, наприклад, був духовним наставником імператора), лише надихала активного генерал-губернатора. Тибет мав би стати посередником у налагодженні прямих зв'язків Калькутти і Пекіна [Rose 1971, 29]. У. Гастінгс настільки був зацікавлений у Тибеті, що цілком серйозно обіцяв Панчен-ламі допомогу у разі, якщо войовничі гуркхи нападуть на Тибет. Однак наступні генерал-губернатори не були так рішуче налаштовані, побоюючись ускладнень із Китаєм [Kunwar 1962, 287–288]. Так, вже наступний генерал-губернатор Макферсон проігнорував прохання про допомогу, що надходило від Панчен-лами [Kirkpatrick 1811, 346]. Але амбіційний план Ост-Індської компанії припинив існувати невдовзі після смерті у 1780 році головного прихильника англо-тибетського зближення в Тибеті – Панчен-лами III.

Візит Дж. Богля і проект Уоррена Гастінгса “прорубування вікна” у Китай через Тибет були пов'язані з низкою нових драматичних подій в Гімалаях. У другій половині XVIII ст. держава Бутан значно посилилася й почала під проводом енергійного правителя дебраджі Шидаріви активну політику приєднання нових земель. 1768–1769 рр. Бутан захопив у раджі Сиккіму долину Чумбі, стратегічно важливу територію – це був один із найзручніших караванних шляхів у Тибет з Індії. У той час Непал ще не претендував на ці землі, а з Бутаном мав багато спільних інтересів, в тому числі і бажання розділити величезні трансгімалайські простори, не допустивши до переділу інших. Можна лише припускати існування союзу або координації дій між Прітхві Нараяном і Шидарівою у перші роки після створення єдиного королівства, та два амбітних і найсильніших на той час правителів у Гімалаях

постійно підтримували тісні стосунки. У 1771 році бутанці напали на північноіндійське князівство Куч Біхар і захопили його. Прітхві Нараян ще раніше, розуміючи, що вторгнення в Куч Біхар може призвести до прямого конфлікту з англійцями, застерігав дебраджу. Але Шидаріва, засліплений успіхами, передрік себе на поразку. У 1772 р. британці звільнили Куч Біхар і, дійшовши до Дуар (у Південному Бутані), загрожували центральній частині країни. Бутан був змушений піти на підписання договору з Ост-Індською компанією. Шидаріва втратив владу [Rose 1971, 27–29]. Майже одночасно з бутанською експедицією у Куч Біхар Непал захопив Моранг і Дарджилінг (Східний Непал). Це руйнувало плани Ост-Індської компанії використати шлях через Моранг для торгівлі із “країною снігів”, адже в тому ж 1772 р. Сиккім зайняв свої землі, окуповані Бутаном – долину Чумбі, що відрізало для англійців і цей шлях. Тому Ост-Індська компанія скористалася своєю перемогою над Бутаном у Куч Біхарі і навесні 1774 року був підписаний договір між компанією та урядом Бутану. Із проханням бути посередником у переговорах із британцями Бутан звернувся до Панчен-лами III. Так Ост-Індська компанія і панчен-лама вперше увійшли у прямий контакт – результатом цього стала місія Дж. Богля 1774 року.

Реакція Непалу на англійську місію в Шигацзе була негативною. Прітхві Нараян був роздратований поразкою Бутану й побачив у проникненні англійців у Гімалаї небезпеку. Король продовжив військові дії на сході та напав на Сиккім. Лише смерть непальського монарха зупинила цей агресивний наступ. Свою підтримку князю Сиккіму запропонував Тибет (у сфері впливу якого традиційно перебувало це князівство). Сиккімці прийняли від Тибету лише провіант, але Непалу це “втручання” дуже не сподобалося, хоча ще у 1770 р. Прітхві Нараян писав тибетським урядовцям: “Сиккім належить вам, і ми не будемо захоплювати його” [цит. за: Шакабпа 2003, 168–169]. Ще понад 10 років Непал намагався мирним способом вирішити спірні питання з Тибетом, але ситуація залишалася напруженою.

Смерть короля у 1775 р. дещо охолодила непальську войовничість. Новий король Пратап Сінгх (Пратап Сімха) (1775–1777) і тибетський уряд спробували налагодити стосунки, в тому числі вирішити старий конфлікт стосовно непальської монети для

Тибету. 1775 р. був укладений договір між країнами. Підписана “панча патра” (договір) з основних питань, на жаль, містила або туманні взаємні обіцянки, або неприйнятні для сторін умови. Тому, окрім бажання знайти компроміс, договір не приніс майже нічого. Чіткою і промовистою була лише вимога Непалу не пропускати в Тибет через “захід і схід” навіть паломників і “сань’ясі” (мандруючих аскетів) [Rose 1971, 32].

Старий конфлікт, зосереджений навколо проблеми карбування монети, мав сумну розв’язку 1788 року. Як вже зазначалося вище, Тибет не карбував власної монети і використовував іноземну – непальську. Тибет відправляв у Непал злитки срібла, отримував монету тієї ж ваги, звісно, з певними домішками, що було платою непальцям за “роботу”. Італійський місіонер І. Дезідері так описує цей процес: “Не дивлячись на ризик, витрати й довгу дорогу, тибетці відправляли це срібло зі Лхаси в Непал із метою обміну його (срібла. – М. Д.) на монету трьох князів, які правили у цій державі. Вони (тобто князі. – М. Д.) нічого не взяли (за карбування. – М. Д.), але дали рівну вагу монет за срібло й отримали (заробили) багато мільйонів, особливо правитель Катманду” [цит. за: Мартынов 1978, 161]. Опис о. І. Дезідері дає зрозуміти, що, вочевидь, кількість домішок у монеті, яка “поверталася” в Тибет, де потім “націоналізувалася”, була досить значною. Британець У. Кіркпатрік пише, що лише карбування монети давало Непалу 100 тисяч мохарів на рік [Kirkpatrick 1811, 211]. Але саме тому, що рівень товарно-грошових відносин у Тибеті був іншим (нижчим), ніж у сусідньому Непалі, а структура грошового господарства двох країн була відмінною, як і потреби їхніх ринків, такий складний і дорогий спосіб отримати монету був прийнятний для тибетців. Про це свідчить, наприклад, той факт, що у період 1720–1722 рр. так звана “чорна танка”, що удвічі впала у ціні в Непалі (через зниження кількості дорогоцінного металу – срібла), в Тибеті продовжувала ходити за старим курсом. Купці, звісно, не забарилися заробити на такій ситуації і, перекупивши за безцінь “чорну танку” в Непалі, в Тибеті виручили за неї майже стару, номінальну вартість [Мартынов 1978, 165]. Після 1720 року, коли Тибет внаслідок вигнання китайською армією зі Лхаси джунгарів був переповнений китайським же сріблом (яке надійшло, наприклад, у вигляді платні воякам), в

Непалі розпочали масштабну емісію не повновартісної (неякісної) монети. Спроби порозумітися ускладнювалися співіснуванням у Тибеті двох різних грошових і вагових систем – китайської (злитки) і непальської (монети).

Але перетікання низькопробної монети досягло надзвичайних масштабів. Тибет, звісно, не міг так довго дивитися крізь пальці на таку практику. У 1751 році Далай-лама VII надіслав трьом непальським правителям свій офіційний протест [Беспрозванных 1999, 272]. Як не дивно, звернення далай-лами подіяло, і 1753 р. князь Катманду Джаяпракаш Малла справді випустив серію повновартісних монет [History of...]. Але втручання Прітхві Нараяна, який перекрив Малла основні канали зв'язку з Тибетом, а у 1763 р. остаточно відсік Непальську долину від сусідів, огорнувши її стіною блокади, робило неможливим функціонування основних торговельних артерій. Припинилися й потоки монети у Тибет. Тому спроба 1753 року налагодити карбування якісної монети князівством Катманду (Кантіпур) не принесла очікуваних результатів. Тим більше, що тибетське грошове господарство і так потерпало від білонних непальських танок попередніх випусків [History of...]. Перша спроба власного карбування монети в Тибеті – випуск Демо-хутухти у 1763–1764 рр. – ймовірно, пов'язана з означеними подіями. Ця емісія мала компенсувати відсутність нових надходжень срібної монети в умовах блокади долини. За своїм оформленням перші тибетські танки нагадували знайомі всім непальські зразки [Мартынов 1978, 165–166].

Після об'єднання Непалу Прітхві Нараян Шах провів грошову реформу. Вводилася “чиста монета”, новий високопробний мохур. Лише така монета, за переконанням короля, могла гарантувати економічну стабільність [Stiller 1973, 190–192]. З обігу вилучалися старі білонні монети Малла, які переплавлялися і йшли на карбування нових мохурів. Одним із перших кроків нового непальського володаря стало послання до Тибету із проханням прийняти нову срібну монету. 1774 року Непал вже вимагав вилучити старі випуски й ввести в обіг мохури Прітхві Нараяна Шаха [Беспрозванных 1999, 272–273]. Тибетський уряд відмовив королю. Введення у грошовий обіг потоку повновартісних монет у країні, переповненій білонною монетою, призвело б, в умовах середньовічного грошового господарства, до великих економічних

втрат. Окрім того, Тибет не мав достатньо політичних можливостей для примусового впровадження нової монети. Тибетці пропонували здійснити обмін за таким курсом: Одна стара монета за одну нову, тобто фактично пропонували обмін за номінальною вартістю. Непальці вважали цей курс несправедливим і не збиралися “забирати всю стару монету” [Цендіна 2002, 183]. Непальський курс був дві старих за одну нову монету – непальці хотіли обміняти монети за їхньою реальною вартістю. Країни роками не могли вирішити цю суперечку, хоч і були, безумовно, зацікавлені в цьому. У всякому разі, Тибет покладав відповідальність за мільйони циркулюючих на своїй території низькопробних монет на Непал. Тибетці вбачали у гуркхських завойовниках Непальської долини правонаступників Малла. Непальці ж це категорично заперечували і стверджували, що Малла, навпаки, їхні вороги, і вони, відповідно, не несуть відповідальності за дії попередників. Як вважає американський дослідник Л. Роуз, тибетський уряд розцінював самовільну зміну у монетах співвідношення металів (срібла і домішок – лігатури) як порушення домовленості між ним та Малла [Rose 1971, 27]. Якою ж саме домовленістю або договором мали керуватися Непал і Тибет? Коли цей договір був підписаний та які були його умови?

Вперше відомості про договір між Непалом і Тибетом знаходимо у полковника У. Кіркпатріка, голови англійської місії в Непал у 1793 році [Kirkpatrick 1811, 211]. Кіркпатрік говорить про існування древнього договору між країнами, який передбачав карбування Непалом срібної монети для Тибету. Багато інших дослідників, базуючись на даних У. Кіркпатріка, підтримують договірну сутність проблеми, що саме договір між державами започаткував і регулював монетне карбування. Це, наприклад, такі автори, як Т. Ля Купері, Е. Х. Волш, Н. В. Кюнєр, Дж. Принсеп [Мартьянов 1978, 164–166]. Погоджуються з цим фактом і такі дослідники, як Н. Д. Родс, К. Габріш та інші [History of...]. Л. Роуз наводить навіть основний зміст договору, посилаючись на непальські джерела. Договір начебто був підписаний у 1640-х роках між князем Катманду Пратапом Малла (1641–1674) і Далай-ламою V. Отже, він передбачав, що: 1) сторони встановлювали спільний контроль над прикордонними районами Куті і Кіронг; 2) неварські купці з Катманду отримували право створити

32 торговельні будинки у Лхасі; 3) князівству Катманду було дозволено мати свого представника у Лхасі; 4) неварським торговцям надавалися особливі привілеї; 5) Тибет мав присилати в Катманду символічні виплати сріблом і золотом; 6) Непал буде карбувати монету для Тибету; Тибет, зі свого боку, забезпечить Непал сріблом для карбування або заплатить золотом (за роботу); 7) торгівля з Індією, навіть здійснювана не неварськими купцями, буде проходити через Катманду, а не через “східні шляхи”, тобто через Сиккім, Бутан, Тованг [Rose 1971, 13–14].

Та існує ще одне припущення. Можливо, карбування для Тибету існувало раніше – у XVI столітті, за часів князя Махендри Малла (1560–1574). Тому непальські монети отримали назву *махендрамаллі* і ще навіть у XVIII столітті всі срібні мохури продовжували носити це ім’я, як у Тибеті, так і в Непалі. Однак питання походження “системи” стосунків між Непалом та його північним сусідом не є вирішеним, адже сам текст договору не відомий. Вказували на існування договору в основному непальські джерела. Підтверджує це те, що Кіркпатрік відвідав Непал вже після війни, і отримана ним інформація відображала непальське бачення ситуації. За непальською точкою зору, події розгорталися за схемою причини – наслідку: існування давнього договору – порушення його Тибетом (відмова прийняти монету) – спроба силою змусити тибетців виконати умови договору і покарати їх [Kirkpatrick 1811, 136]. Російський дослідник Мартінов, проаналізувавши китайські документи, зазначає, що в них не згадується подібний договір [Мартынов 1978, 164]. Цікаво, що і попередники У. Кіркпатріка, що побували в Тибеті, такі як С. Тернер, Дж. Богль, також нічого не говорять про існування такого договору. Можна припустити, що, непальці, розповідаючи полковнику Кіркпатріку про цей договір або угоду, хотіли виправдати свій напад на Тибет.

Треба відзначити також, що потоки карбованої монети часто “рухалися” стихійно. Стихійно визначалася вартість номіналу. У означеному випадку – номінальна вартість білонної монети, що разом із ваговим сріблом перебувала в обігу в Тибеті. Цікаво, що в Тибеті існував вільний обмін срібла на монету. У Непалі все складалося інакше. Вагове срібло в обігу було відсутнім, у грошовому обігу також перебували монети старих (якісніших) і

нових (неякісних) випусків. Тут ці випуски знаходилися в стані боротьби. Заперечити природність такого явища, як перетікання монети, не є можливим. Це говорить на користь того, що державна скарбниця могла зовсім і не контролювати ці процеси, що склалися поступово самі. Отже, спроба юридично оформити означені стосунки нічого не означала, а, можливо, якщо і мала місце, була чисто формальною. Тим більше, що розвиток товарно-грошових відносин у країнах не співпадав, важко встановити ступінь втручання двох держав у названі економічні процеси. Звідси й відмінне розуміння сторонами сутності проблеми, взаємних обов'язків тощо. Однак все вище сказане не означає, що договір не міг бути підписаний. Навпаки, він, можливо, існував: його підписання мало економічні причини і природу та закріплювало певну практику, що поступово складалася ще з XVI століття і була взаємовигідною.

Перемовини між країнами заходили у глухий кут. Тибетці, зрештою, відмовлялися прийняти нові непальські мохари (мохури), введені Прітхві Нараяном. Кашаг бажав прийняти лише стару монету випусків князівств Малла або еквівалентну їм метрологічно. Зрозуміти тибетців можна – напівсрібні махендрамаллі, карбовані князівствами Непальської долини до середини XVIII століття, складали основу їхнього грошового господарства. Тоді непальці звернулися до китайського імператора, під “сюзеренітетом” якого перебував Тибет. Але місію від Дарбару з листом до імператора не пропустили китайські чиновники у Лхасі, адже непальці для імперії Цин були ніким іншим, як варварами, підтримувати стосунки з якими було неприпустимим [Kirkpatrick 1811, 340].

У цей критичний момент у Непалі з'явився Шамар-тулку, який приїхав нібито відвідати буддійські святині. Це був дев'ятий ієрарх “червонокапелюшників” – голова школи Камцанг Каг'ю. Він же був молодшим братом померлого 1780 року Панчен-лами III і братом Чжумби, тогочасного регента при неповнолітньому новому Панчен-лами IV. Приїзд у Непал цього тибетського буддиста, лами високого рангу не був випадковим. Причиною стала суперечка між Шамаром-тулку та його братом, регентом Ташилхунпо Чжумбою із приводу спадку померлого Панчен-лами III. Після смерті Панчен-лами Шамар-тулку сподівався отримати

принаймні частину спадку старшого брата. Але школа гелуг вважала власність покійного ієрарха власністю школи. Чжумба підкреслив, що Шамару відмовили, оскільки він прийняв “стару віру” (тобто був “червонокапелюшником”) [Беспрозванных 1999, 271; Вайрачарья 1992, 287]. Це зробило ламу ворогом центрального уряду і школи гелуг, і він вступив у таємні зв’язки з непальським регентом Бахадур Шахом. Опинившись у Непалі, Шамар-тулку підбурював непальців напасти на Тибет. Руками гуркхів він, очевидно, сподівався відновити у Тибеті позиції своєї школи (що втратила значний вплив за умови домінування гелуг). Цепон Шакабпа вважає, що одним із приводів для наступу непальської армії на Тибет були претензії Шамар-тулку, в тому числі й на спадок монастиря Ташилхунпо [Шакабпа 2003, 169]. Непальський автор Баджрачар’я, навпаки, спростовує це і наголошує на політичній стороні справи [Вайрачарья 1992, 287–288]. Так чи інакше, але політичний фактор тут виявився вирішальним. Шамару-тулку було легко остаточно переконати непальців та їхнього регента напасти на свого північного сусіда. Непальці були незадоволені і навіть роздратовані діями тибетських урядовців, які з 1784 року почали використовувати для своїх торговельних караванів шлях через долину Чумбі та Сиккім [Редько 1976, 77; Kunwar 1962, 288]. Цим тибетці порушували договір 1775 р., але непальці самі змусили їх до цього постійним тиском на тибетський уряд. Сиккім же був давнім союзником і васалом Тибету.

Не досягнувши успіху ані переговорами, ані погрозами, 1788 року Непал напав на Тибет. Регент королівства, принц Бахадур Шах (1785–1794) продовжував успішні завойовницькі походи на захід. Довготривалий конфлікт із Тибетом заважав регенту розширяти Непал у західному напрямку, тому, впевнений у непереможності своєї армії, він вдався до такого радикального рішення [Вайрачарья 1992, 289–290]. Шамар-тулку, який вступив із регентом у “антигелугпінський” союз, також вплинув на перебіг подій. Перед тим, як перетнути тибетський кордон, Дарбар відправив у Лхасу свій ультиматум. В ультиматумі йшлося про вилучення старої монети та запровадження нової, а також про якість тибетської солі. Непальський уряд вимагав, щоб сіль не містила домішок. У разі відмови непальський правитель погрожував окупувати прикордонні тибетські округи Н’янанг, Ронгшар і Кіронг

[Шакабпа 2003, 169–170]. Було надіслано і лист від Шамаратулку, який вважався заручником, доки не прийде відповідь уряду Тибету. У листі Шамар-тулку звертався до Далай-лами із проханням викупити його з “полону” і погодитися на непальські умови. Тибетці не повірили серйозності намірів свого сусіда. Кашаг відмовив непальцям. Дуже стриманою була і відповідь на лист Шамара-тулку.

Влітку 1788 року гуркхи з легкістю зайняли названі в ультиматумі райони. Місцеве населення та ополчення чинило опір загарбникам, але марно. Непальці погрожували заглибитися в центральні області країни. Далай-лама звернувся до бенгальського уряду, прохаючи про допомогу. Генерал-губернатор Ост-Індської компанії та головнокомандувач британськими військами в Індії Ч. Корнуолліс коректно проігнорував це звернення [Kirkpatrick 1811, 346; Kunwar 1962, 288]. Л. Стіллер намагався виправдати агресивні дії Непалу, аргументуючи це тим, що тибетці відмовлялися “навіть обговорювати проблему” [Stiller 1973, 195–196]. У той же час “Кашаг пропонував випускати одночасно обидві монети... і потім поступово вилучити стару” [Кычанов, Мельниченко 2005, 153]. Але непальці, як пише У. Кіркпатрік, були “роздратовані провокаційною поведінкою” тибетців і саме тому перетнули кордон 1788 року зі зброєю в руках [Kirkpatrick 1811, 341]. Як бачимо з наведених вище фактів, тибетці насправді були відносно поступливими. Регент Бахадур Шах не знав поразок на війні і, як справжній воїн, вирішив швидко “розрубати гордіїв вузол” і одночасно провчити тибетців. До такого розвитку подій Тибет готовий не був. Кашаг призначив калона Ютога головнокомандувачем тибетської армії. Війська під його проводом зайняли фортецю Шекар, яка прикривала гуркхам дорогу на місце Шигацзе. Для захисту Тибету лхаські амбані викликали з Пекіна китайську армію [Шакабпа 2003, 170]. Імперія прислала війська під командуванням Ба Чжуна і двох генералів Чен Де і Е Хуем.

Передова частина союзної тибетцям китайської армії (близько 2000 вояків), прибувши в Тибет, не поспішала розпочинати бойові дії. Навпаки, командувач цинського авангарду і китайські офіцери були налаштовані вирішити все шляхом перемовин, а не зброєю на полі битви. Про це красномовно писав у своїх мемуарах калон

Тенцзін Пелджор Дорінг. Так, піддавшись переконанням китайських військових, тибетці разом із цинським авангардом продовжували чекати приходу основних сил армії Піднебесної у повній бездіяльності [Шакабпа 2003, 170–171]. З настанням зими активні дії знов відкладалися, і в результаті китайська і тибетська армії провели в Тибеті вісім місяців, так і не вступивши у бій. Як зазначає Є. Беспрозванних, в умовах, коли бездіяльність китайців ставала дедалі очевиднішою, духівництво монастиря Ташилхунпо звернулося за допомогою до британської Ост-Індської компанії [Беспрозванних 1999, 275]. Обіцянки, дані раніше У. Гастінгсом і підтвержені Дж. Боглем, створювали надію на допомогу британців. Але ситуація змінилася. Лорд Корнуолліс хотів зберегти нейтралітет і не бажав втручатися у конфлікт на жодному боці. Він не виявляв такого жвавого інтересу до тибетських справ і не захоплювався так планом розбудови дружніх стосунків із цією країною, як У. Гастінгс.

Китайські ж офіцери схилили тибетців розпочати з гуркхами переговори, незважаючи на рішучі заклики тибетців на чолі з калоном Дорінгом атакувати загарбників. Калон Дорінг так писав про ці події: “Я відповів йому (маньчжурському чиновнику. – М. Д.), що не буду перекладати свою відповідальність на далай-ламу; що нас надіслали... щоби битися, і ми маємо битися!” [цит. за: Шакабпа 2003, 171]. Однак звернення калона Дорінга та інших тибетців не було почуте. Батько далай-лами (він же був родичем також і новообраного панчен-лами) та ієрарх школи сак’я хотіли швидкого миру, і, зрештою, партія миру взяла гору й тибетці пішли на переговори (без єдиного бою союзної китайсько-тибетської армії з гуркхами). Перемовини розпочалися наприкінці 1788 року і надалі тривали у прикордонному місті Кіронг. Питання, чому родичі ієрархів і школа сак’я пристали до “пацифістів”, має декілька пояснень. Саме у Західному Тибеті вони мали великі володіння, які в разі продовження війни були б розорені (або гуркхами, або китайцями). Фракція “миротворців” також боялася посилення влади Китаю в Тибеті (після певного спаду китайського контролю у другій половині XVIII ст.) [Vajracharya 1992, 297]. Адже саме так починалося зміцнення маньчжурської присутності в Тибеті 1720 року – із приходом союзної армії імперії Цин на допомогу (тоді проти джунгарів). Мали місце, ймовірно, і змова,

і хабарі. Л. Роуз припускає, що “подарунками” фракція, яка бажала зменшити китайське втручання, “переконала” китайців сприяти скорішому укладанню миру [Rose 1971, 44].

Та в кожній задієній сторони – китайської, непальської і тибетської, – як бачимо, були свої причини розпочати переговори. Китайці також бажали швидко і безболісно, “без втрати жодного китайського солдата” завершити кампанію. Вони звернулися до тої ж “перевіреної зброї”, що і тибетці, тобто до грошових заохочень та обіцянок. На це натякає китайський автор Вей Юань [Appendix XXI(II) 1928, 276]. Б. Р. Баджрачар’я навіть припускає, що командири цинських військ могли підкупити і тибетців заради швидкого миру. Це робило їх учасниками особливої замаскованої змови. У цьому і полягав, на думку Б. Р. Баджрачарії, “план” Ба Чжуна, голови китайської місії на переговорах, – підкупити тибетських чиновників. А якщо це не подіє, то піти на “поступки” непальцям (це було результатом сепаратної і секретної домовленості з непальцями) [Vajracharya 1992, 287]. Про підкуп непальців пише і Є. Беспрозванних [Беспрозванных 1999, 279]. Можливо, самого підкупу не було, або він не відіграв основної ролі. Важливим є те, що у містечку Кіронг на переговорах із непальцями китайці, окремо від тибетців, обіцяли сприяти виплаті великої контрибуції Тибетом Непалу в разі швидкого замирення і припинення бойових дій. Хитре переплетіння взаємних інтересів, сепаратних переговорів, “подарунків” може стати чудовою ілюстрацією закулісного торгу між різними фракціями і самими сторонами-учасниками переговорів. Важливо, що перемовини велися синхронно, але окремо – китайців із непальцями і тибетців із непальцями.

Що ж змусило китайців, пройшовши довгу і важку дорогу, маючи у своєму користуванні декілька тисяч вояків двох армій, так “ганебно” шукати миру з Непалом? І чому переговори велися сепаратно між сторонами? Російський історик О. Мартинов, дослідивши широкий комплекс документів, підкреслював “двохканальність” (тобто синхронність) цих переговорів. Мартинов стверджує, що такий спосіб ведення переговорів приховував (у цьому випадку – від тибетців) реальні цілі, що ставили китайці, в першу чергу, до Непалу [Мартинов 1978, 228–229]. Те, що Ба Чжун не просто збирався допомогти тибетцям, а переслідував

іншу мету, стає зрозумілим і з поведінки його армії, яка перебувала у бездіяльності.

Звернемося до результатів переговорів 1788–1789 рр. Заключений етап переговорів відбувся навесні 1789 року. Головою непальської місії був Бхім Сахіб, якого “консультував” Шамар-тулку, тибетської – калон Дорінг. Останній, опинившись у скрутному становищі, коли на нього тиснули тибетці-прихильники миру, китайські союзники і непальці, пішов після нетривалого опору на підписання у червні 1789 року вигідного для Непалу договору. Вигідного для Непалу, але принизливого для Тибету. Калон Дорінг так описував умови непало-тибетської угоди 1789 року: “Ми домовилися про девальвацію усіх низькопробних непальських монет, що знаходилися в обігу в Тибеті, також про те, що старі монети, які не мають домішок, вважатимуться рівноцінними новим монетам, карбованим у Непалі. Домовилися, що тибетська сіль не матиме домішок; що рис і сіль будуть оцінюватися по ринковій ціні, яка не може бути обмежена; також домовилися, що будь-який непальський торговець рисом, зупинившись у Тибеті на заїжджому дворі, має бути забезпечений безкоштовним притулком і дровами, але 10 % від виручки за рис він має віддати господарю; тибетським купцям не дозволялося торгувати та займатися будь-яким обміном на території Непалу... А щоб повернути чотири окупованих Непалом округи, Тибет зобов’язаний кожен рік виплачувати Непалу данину у розмірі 300 доце (понад 50 000 рупій, 300 злитків срібла. – *М. Д.*). Непал погодився вивести свої війська після отримання данини за перший рік” [цит. за: Шакабпа 2003, 172–173]. Договір, однак, мав доповнення, яке давало Тибету право вимагати перегляду суми данини-контрибуції після виплати за перший рік. Кіронгський договір 1789 р. був скріплений печатками Ба Чжуна, калона Дорінга і непальських представників. Отримавши першу частину контрибуції, непальці звільнили усі окуповані райони і стратегічні замки (дзонги), захоплені ними під час війни, як і було домовлено [Мартынов 1978, 227–228]. Така велика контрибуція була важким ударом для Тибету. Лише “затягнувши пояси”, тибетцям вдалося зібрати навіть першу частину суми.

Підписанням Кіронгського договору 1789 р. Ба Чжун виконав свої головні завдання: війна завершилася, мир між Тибетом і

Непалом був підписаний. А головне – Ба Чжун зміг переконати непальців “підкоритися”, тобто визнати Непал “васалом” імперії і відправити місію з даниною до Пекіну. Причому зроблено це було з мінімальними втратами для себе і китайської армії. Звісно, похід Ба Чжуна в Гімалаї був сприйнятий у Пекіні як вдалий, адже Ба Чжун приховав від свого імператора реальну суть справ. Дезінформований імператор Цяньлун (Хунлі) (1736–1795) знав лише, що гуркхи підкорилися його владі, яка “не має меж і кордонів”, а армія Піднебесної не втратила жодного вояка [Appendix XXI(II) 1928, 276]. Повідомляючи двору про завершення гуркхського походу 1788–1789 рр., Ба Чжун “підкреслив, між іншим, що Тибет зобов’язався сплачувати Непалу певну суму кожен рік, але кваліфікував її скоріше як земельну ренту, аніж данину” [Rose 1971, 44]. Визнавши верховну владу сина Неба, наприкінці 1789 року непальці відправили місію до столиці Піднебесної. Імператор Цяньлун також вшанував своїми милостями і титулами короля і регента Непалу [Kunwar 1962, 288–289].

Самі непальці сприймали декларативну “зверхність” скоріше як появу нового союзника – великої імперії Півночі, з якою ще Прітхві Нараян Великий наказував бути в мирі і дружніх стосунках [Kunwar 1962, 288–289]. Останнім аргументом стала обіцянка китайських чиновників сприяти виплаті великої контрибуції (близько 50 тис. рупій на рік). Без сумніву, що питання відправлення посольства було центральним у “сепаратних” перемовинах непальців і Ба Чжуна. Саме з цією метою у Катманду побував маньчжурський чиновник Янь Тінлян. Він зустрівся з регентом Бахадур Шахом і остаточно переконував його прийняти зверхність Цинів за “винагороду” у вигляді тибетської контрибуції. Так непальський “васалітет” фактично був куплений за тибетське срібло, звісно, без відома самих тибетців [Мартынов 1978, 229–230]. Намагання Янь Тінляна не були марними – того ж року місія до Пекіну була відправлена. Очолив її Харі Сахіб і Бала Бахадур [Vajracharya 1992, 300; Шакабпа 2003, 174].

Дуже часто ця система традиційних уявлень, що домінувала в китайському суспільстві і державі майже без змін від древніх часів і до середини XIX століття, презентувала ідеальну модель суспільства, держави і стосунків із навколишнім світом. Весь світ сприймався крізь призму доктрини про універсальність

імператорської влади, адже для імператора “немає зовнішніх”. Особа монарха впливає на всіх: “...немає таких, хто б не прийшов підкоритися, немає таких, хто б не навернувся на шлях змінення (під всеосяжним впливом сина Неба. – *М. Д.*)” [Мартынов 1978, 42–43]. Отже, ідеалістичне бачення світу, створене цією специфічною доктриною, визначало характер стосунків із сусідніми народами, які просто зобов’язані були приймати китайські “правила гри”. Існували випадки, коли “васали” самі не здогадувалися, що “залежні” від Китаю [Цендина 2002, 175–176].

У зв’язку із входженням Непалу у сферу маньчжурського впливу (і відповідно включенням цієї країни у китайську високу політичну теорію) буде слушним спробувати провести певні паралелі та порівняння між статусом двох гімалайських країн. Непал, встановлюючи зв’язки з Китаєм, зовсім не розумів китайської системи підношення данини, як і “синоцентричні” уявлення, що домінували у Піднебесній. Цікаво, що Бахадур Шах і королівський двір розуміли васальну залежність від Цинської імперії цілком у дусі феодалних відносин. Так, непальці очікували отримати від “сина Неба” за “службу” і визнання верховної влади над собою нові землі або ж платню. Вони були розчаровані, коли отримали коректну відмову. Цю розчарованість поділяв і тибетський союзник непальців – Шамар-тулку [Мартынов 1978, 230–233].

Данина, яку за Кіронгським договором мав сплачувати Тибет, була дуже обтяжливою для країни. Калону Дорінгу з великими труднощами вдалося зібрати першу частину виплати (за перший рік) [Беспрозванных 1999, 279]. На прохання тибетського уряду зменшити контрибуцію Непал відповів відмовою, посилаючись на низький ранг надісланих Лхасою для переговорів дипломатів [Шакабпа 2003, 174]. Далай-лама і Кашаг вирішили, що настав час для повернення регента Нгаванга Цултіма з “почесного заслання” у Пекіні, де той перебував із 1786 року. Однак імператор Цяньлун намагався відкласти від’їзд регента (причиною, скоріш за все, була “стриманість”, яку незалежний і харизматичний політик проявляв по відношенню до маньчжурської влади у Тибеті) [Кычанов, Мельниченко 2005, 152]. Замість Нгаванга Цултіма до Пекіна вирушив інший регент, Т. Г. Кунделінг.

Поява енергійного та імпульсивного регента, досвідченого державного діяча змінила ситуацію. Новоприбулий регент проявив

стійкість і навіть войовничість, відстоюючи інтереси своєї країни. Розгніваний поступливістю Кашагу, Нгаванг Цултім не стримувався. Багатьох чиновників він понизив у званні або ж відправив у заслання. Гнів тибетського правителя не обійшов навіть двох молодших братів далай-лами. Тепер Тибет відмовлявся виконувати умови нерівноправного договору 1789 року – виплачувати далі контрибуцію. Останнє, як наголошував регент, не було узгоджене з далай-ламою і не було ним прийняте. До підписання договору Тибет примусили, тому всі зобов'язання по ньому не дійсні [Stiller 1973, 198–199; Vajracharya 1992, 306]. Оскільки після таких заяв напад гуркхів став якщо не неминучим, то дуже вірогідним, Нгаванг Цултім, незважаючи на духовний сан, збирався власноруч очолити тибетське військо, але несподівано помер від серцевого нападу у квітні 1791 року. Це була важка втрата для країни у таких складних умовах.

Після декількох погрозових листів із Катманду, Кашаг вирішив відправити у Н'янанг для переговорів калонів Дорінга та Ютога (ветеранів I непало-тибетської кампанії 1788–1789 рр.). Прибувши туди, делегація вирушила в Дум, прикордонне містечко, де була заарештована непальцями. Калони разом з усією місією опинилися у в'язниці в Непалі [Шакабпа 2003, 176–177]. Так розпочалася II фаза війни (1791–1792 рр.), яку деякі автори називають II тибето-непальською війною.

Непальська армія розпочала демарш на тибетську територію, розорюючи і спалюючи міста, села, монастирі. Цього разу непальці просувалися активніше, і скоро місто-фортеця Шигацзе було взяте в облогу. Оскільки серед тибетців запанувала атмосфера паніки і страху, укріплення Шигацзе незабаром були взяті гуркхами, багатий монастир панчен-лам Ташилхунпо розграбований. Панчен-лама зі своїм двором знайшов притулок у Лхасі. Панічні настрої перекинулися і до тибетської столиці. Переляканий китайський амбань Бао Тай запропонував двом вищим ієрархам залишити Лхасу й перенести резиденцію у Кхам (Східний Тибет). Однак далай-лама не хотів кидати майже всю країну напризволяще і своєю промовою з балкону храму Джоканг заспокоїв народ [Шакабпа 2003, 177].

Дізнавшись про взяття Шигацзе і пограбування Ташилхунпо, імператор Цяньлун був неприємно здивований, а потім і розгні-

ваний. Справжня сутність Кіронгського договору 1789 р. стала йому відома. “На Тибет був здійснений напад як на частину імперії, до того ж явно постраждала буддійська церква. У такому стані Тибет не міг виконувати жодну з функцій, відведених йому в рамках імперії” – так описує ці події Беспрозванних [Беспрозванних 1999, 282]. Хитрий план Ба Чжуна провалився, і він, не чекаючи на покарання, вчинив самогубство. Цяньлун відправив у Тибет велику армію, призначивши головнокомандувачем досвідченого генерала Фукананя.

Китайська армія була численніша і краще озброєна, ніж непальська [Stiller 1973, 204–205]. За різними джерелами, вона нараховувала від 11 до 17 тисяч солдат. Ще були тибетські сили – їх налічувалося від декількох тисяч до 10 тисяч вояків [Appendix XXI(I) 1928, 273; Bajracharya 1992, 315–316; Hamilton 1819, 248; Kunwar 1962, 292 [Шакабпа 2003, 178]. Причиною такого коливання оцінок чисельності армії Піднебесної і її союзника можуть бути великі витрати під час війни: багато китайців, що не звикли до важких умов високогірного походу, померли. Інші ж полягли від сніговими завалами або від непальських кхукурі. Чисельність армії на папері також могла зрости, якщо безпосередньо до воїнів зарахувати носильників та інших обозних, яких і в непальському війську було чимало (декілька тисяч). Щодо армії Непалу, то її чисельність була близько 7 тисяч вояків [Hamilton 1819, 248]. Під час походу на Тибет 1791–1792 рр. з них 1 тисячу було залишено у прикордонних фортах і замках, 2 тисячі непальці втратили у горах, відступаючи до Непалу. Залишалося лише близько 4 тисяч боездатного війська [Appendix XXI(I) 1928, 273].

Отже, на гуркхів наступала з півночі велика ворожа армія, значно більша за непальську. Однак генерал Фуканань не зволивав і не збирався покладатися лише на власні сили. Прагнучи заручитися підтримкою сусідніх з Непалом держав, він надіслав листи до їхніх правителів із вимогою направляти війська або іншим способом сприяти китайській армії проти гуркхів. “У інтересах володарів усіх сусідніх країн коритися моїм наказам...”, – грізно писав генерал у листі до британської адміністрації в Калькутті [Rose 1971, 56–57]. До Калькутти писав і далай-лама. Лише князь Сиккіму почав діяти проти Непалу.

У непальській армії почалася епідемія, і гуркни почали відступати на південь до Непалу. Відступали вони, переслідувані союзною китайсько-тибетською армією, перевантажені награбованим у монастирі Ташилхунпо. Потрапивши в гори у дуже несприятливий час наприкінці року, у гірських перевалах Гатії від морозів і снігових лавин непальці втратили близько 2000 чоловік загиблими. Важка сніжна зима в горах і майже недоступні для проходу в цю пору року перевали змусили китайську армію зупинитися і зимувати в Тибеті й, вибиваючи непальців із прикордонних фортів, чекати весни, коли знову можна буде відновити наступ.

У січні 1792 року до Катманду прибув посланець від імператора Піднебесної. Він вимагав від Дарбару звільнення взятих у полон тибетських делегатів, повернення награбованого в Тибеті і видачі Шамара-тулку [Kunwar 1962, 289–290]. Королівський двір, погодившись і звільнити полонених, і повернути багатства Ташилхунпо, відмовився видати свого союзника і “гостя” – це забороняв раджпутський кодекс честі (а більша частина непальської знаті, як і королівська династія, мали раджпутське походження). Справжній кшатрій і раджпут “був зобов’язаний захищати, навіть ціною власного життя, гостей і тих, хто знаходився під його покровительством і владою” [Ванина 2007, 180]. Раджпутськими ж уявленнями про “благородний” спосіб ведення бою можна пояснити опис китайського автора “недосконалої” стратегії і тактики непальського війська: “Народ цієї країни воював майже у древній манері. Вони билися лише після відправлення нам письмового виклику, призначаючи дату битви. Однак наша армія не зважала на те, чи був день, чи ніч, і завжди використовувала сприятливу можливість розпочати атаку, й тому ми часто нападали на них несподівано. Хоч вони і критикували китайську армію за такі дії, що суперечили, як вважали вони, древнім традиціям, але не могли чинити нам опір, і багато їх було вбито” [цит. за: Rose 1971, 60–61]. Такий “талантний” підхід у військовій справі, як і схильність використовувати скоріше мечі та іншу холодну зброю, аніж вогнепальну, “зброю боягузів”, дійсно ще довго залишалися рисами військової еліти раджпутів, що послідовно дотримувалися древнього кшатрійського кодексу честі. І все XVIII століття не було виключенням і в самій Індії, і тим більш

у достатньо ізольованому північному гірському районі – Непалі, де традиції і культурні явища часто консервувалися і продовжували ще довго жити і розвиватися [Ванина 2007, 172–174]. Але дії непальців можна пояснити й інакше. Цинська армія була не лише численнішою, але і краще озброєною. Китайці мали більше вогнепальної зброї, в тому числі і гармати. Тому, дотримуючись “лицарських традицій”, непальці, можливо, намагалися компенсувати перевагу китайців у кількості та озброєнні і максимально затримати армію імперії.

Не ставлячи під сумнів вірність Бахадура Шаха звітам предків, у діях непальського регента можна побачити цілком раціональну основу. Бахадур Шах чудово розумів, що, відмовляючи китайському посланнику, він продовжує війну із сильним ворогом. Незадовго до візиту китайської місії в січні 1792 р. у Катманду побував агент Ост-Індської компанії Абдул Кадір Хан, надісланий британським резидентом у Бенаресі Д. Дунканом. Цікаво, що Хан (нібито торговий агент) порозумівся і вступив у специфічний альянс із раджгуру (духовним наставником короля) Г. Міссром, якого зумів схилити на свій бік, і за сприяння якого вдалося запевнити регента, що за умови торгівельної угоди з Ост-Індською компанією, Непал може розраховувати на допомогу у війні проти Китаю. Важко сказати, чи справді британці були готові підтримати Непал у відповідь на торгівельний договір, але водночас немає сумнівів у вірності раджгуру регенту і державі (навіть незважаючи на те, що Міср за допомогу у покращенні стосунків із Непалом отримав від британців джагір, тобто земельне володіння) [Kunwar 1962, 290].

У травні – червні 1792 року союзна армія ступила на непальську територію [Stiller 1973, 204]. Непальці перейшли до партизанської війни, особливу стратегію якої розробив ще Прітхві Нараян. Тепер вони знали сильні і слабкі сторони супротивника і могли скористатися своїми перевагами як господарі країни. Але цинські війська продовжували просуватися на південь, до Непальської долини – серця Непалу. Тепер, опинившись у скрутному становищі, Бахадур Шах пішов на підписання договору з Англією, щоб заручитися підтримкою сильного союзника, або ж, у крайньому випадку, бути впевненим у нейтральності південного сусіда, який не “вдарить у спину” [Редько 1976, 75–77]. Регент

сподівався отримати британські гармати, так необхідні його знекровленій армії [Kunwar 1962, 290–291]. Він писав генерал-губернатору Корнуоллісу, прохаючи про допомогу. Так само далай-лама прислав листа до британського генерал-губернатора, в якому переконував не вірити “бунтівникам” гуркхам. Це була своєрідна дипломатична боротьба за союзника у війні в особі Ост-Індської компанії [Kirkpatrick 1811, 348–349]. Ця дипломатична війна не могла бути виграна, адже англійці, зайнявши позицію нейтралітету, не бажали підтримувати жодну сторону. Лорд Корнуолліс, однак, запропонував, щоб Ост-Індська компанія виконала роль посередника між ворогуючими сторонами [Kirkpatrick 1811, 350]. Бахадур Шах покладав невинувато багато надій на британську адміністрацію в Індії. Прислухаючись до порад А. К. Хана, що виявилися не підкріплені реальними намірами англійців, регент не використав можливість укладання перемир'я і, можливо, вдалого миру з Китаєм у той момент, коли непальська армія ще контролювала частину Цзану [Kirkpatrick 1811, 361; Kunwar 1962, 291; Stiller 1973, 212–213]. Однак, не отримавши бажаного, він вдався до продовження інформаційної війни і написав китайському командуючому, представляючи свою країну як щит від агресивних європейців (британців) [Rose 1971, 59]. Це мало б змусити замислитися уславленого цинського генерала. Тибето-непальська війна, загалом, була ареною дезінформації – невидимої зброї всіх воєн, що вигравала битви, час, захоплювала стратегічні об'єкти і, що не менш важливо, ментально дезорієнтувала учасників.

Непал опинився перед загрозою захоплення імперією Цин. Ветерани Шигацзе – а це все, що було у Бахадур Шаха у даний момент для захисту країни, – продовжували відступати. Їх було занадто мало, щоб стримати велику армію генерала Фуканяня. Сили Амара Сінгха Тхапи, до того задіяні далеко на заході для завоювання Гаркхавалу, знаходилися у 400 км. Генерала Тхапу відкликали запізно. Уся надія була на непальського командувача Дамодара Панде. Тепер непальські воїни воювали на своїй землі, гірську місцевість якої вони добре знали. Це була їхня перевага. Непальці перейшли до партизанської тактики і відчайдушно билися, завдаючи маньчжурам великих втрат, адже непальцям було що втрачати, столиця королівства була не так далеко. Саме під

час цих боїв китайським офіцерам здалося, що непальці, які справді змінили тактику ведення бою, насправді вдалися до нової, європейської тактики. Маньчжурські офіцери відчули вплив британської військової дисципліни і навіть побачили серед непальського війська британські військові “шапки” [Kunwar 1962, 292]. Це була інша дезінформація [Уоддель 1906, 24].

Битва, що вирішила долю війни, відбулася на горі Дхаїбунг над річкою Ветраваті (Бетраваті) – місцевості неподалік від м. Нувакот, важливого стратегічного пункту, своєрідних “воріт” до столиці королівства. Тут війська Д. Панде мужньо боронили свої позиції (непальський генерал закріпився безпосередньо на горі Дхаїбунг), і всі атаки китайців були відбиті, сторони зазнали великих втрат [Bajracharya 1992, 319–320]. Спроби Фукананя форсувати річку також завершилися невдало [Landon 1928, V. II, 31–32]. Китайська армія була втомлена цим далеким важким походом. Було багато убитих і поранених, серед військ, які й так потерпали від специфічного непальського клімату, почалася епідемія малярії. Постачання провіанту перервалося. А непальці і не приховували своєї радості при звістці, що генерал А. С. Тхапа швидко рухається з Гаркхавалу їм на допомогу. Тому непальський регент намагався виграти час, а війська з останніх сил продовжували стримувати натиск союзної армії Китаю і Тибету [Bajracharya 1992, 324–325; Kirkpatrick 1811, 362].

Наприкінці вересня 1792 року, беручи до уваги усі складні обставини, генерал Фуканань погодився припинити війну і укласти мир із Бахадуром Шахом, так і не взявши штурмом Катманду і не підкоривши Непал, як наказував йому імператор. Треба було йти на взаємний компроміс. Шотландський автор Ф. Б. Гамільтон називає мир 1792 року між Непалом і Китаєм спричиненим безвихідним становищем. Для цинської армії було великою небезпекою довше залишатися в Непалі – у жовтні гірські перевали Гімалаїв вже завалені снігом і фактично непрохідні. Це відрізало б армію від Тибету на декілька місяців, залишаючи у ворожій країні, як у пастці [Stiller 1973, 205]. Про жадливий стан і виснаженість китайської армії яскраво розповідають записки очевидців, непальських парламентарів, що відвідали китайський табір невдовзі [Bajracharya 2001, 332–334]. Незадовго до останніх баталій Шамар-тулку, не бажаючи бути схопленим китайцями, вчинив

самогубство. Його тіло потім було видане маньчжурам за їхньою вимогою [Беспрозванных 1999, 287].

На переговорах тибетців представляв новоприбулий міністр Кашагу Х. К. П. Шедра, від непальського табору перемовини вели Бхім Сахіб і Кула Бахадур [Шакабпа 2003, 179]. Так описує їх результати калон Дорінг, відпущений непальцями разом з іншими тибетськими полоненими: “Гуркхи погодилися кожні 5 років відправляти у Пекін посла, щоб вшанувати імператора. Для визначення кордону між Непалом і Тибетом були відправлені спеціальні комісії. Гуркхи погодилися видати послідовників Шамар-тулку і всіх тибетських чиновників, захоплених у полон під час війни. Все награване у Ташилхунпо має бути повернене” [цит. за: Шакабпа 2003, 179–180]. Сам факт підписання договору поділяється не всіма дослідниками. Деякі автори стверджують, що, оскільки текст договору нам не відомий, то існувала лише домовленість, підтверджена обміном листами між генералом Фукананем і Дарбаром [Kunwar 1962, 294; Stiller 1973, 210–213]. Баджрачар’я також звертає увагу на те, що у переписці між Дарбаром і Фукананем відсутня будь-яка згадка про укладений договір [Vajracharya 1992, 335]. Однак про договір згадує Шакабпа, посилаючись на мемуари калона Дорінга [Шакабпа 2003, 180]. Ані в договорі, про який говорить калон Дорінг, ані в листах Фукананя не згадується проблема монетного карбування, яка, власне, стала “коренем” конфлікту. Відповідь дає послання цинського імператора до Тибету: “Чому цей крихітний Тибет обов’язково має використовувати гроші зовнішніх варварів (тобто непальців. – М. Д.)?”. Імператор наказує тибетцям запровадити власне монетне карбування [Мартынов 1978, 242]. Непальських купців відтепер було заборонено пускати у країну [Беспрозванных 1999, 295].

Закінчення тибето-непальської війни стало переломним моментом в історії двох країн. Далі спробуємо побачити, чому це саме так.

Отже, взаємовигідний мир “на китайських умовах” був укладений [Stiller 1973, 210–211]. Тіло Шамара-тулку передали Тибету, а його тибетські соратники повернулися додому. Скарби монастиря Ташилхунпо були повернені. А з Катманду вирушило посольство з даниною для “досконаломудрого” імператора

Піднебесної. У сприйнятті непальської сторони визнання зверхності Китаю було, скоріше, союзом із впливовою силою [Купвар 1962, 294]. І це справді було так – Непал не втрачав своєї незалежності, не втрачав територій, зрештою, не був і “до кінця” переможений армією імперії [Rose 1971, 65–66]. Непальська місія привезла додому дари і титули від імператора (король отримав титул вана). Переможна китайська армія залишила землі королівства, а у Лхасі була встановлена кам’яна стела на честь перемоги над Непалом. Імператор Цяньлун розглядав цю перемогу як десятий подвиг, здійснений за час його довгого правління [Беспрозванных 1999, 289].

Цікаво, що Цяньлун уклав мир із Непалом, класифікуючи гуркхів не як “гуй сянь” (що означає “підпасти під владу в результаті застосування сили”), а “гуй шунь” (“перейти під владу у відповідності до світового закону”), нібито беручи до уваги глибину і щирість розкаяння непальців та їхню моральну досконалість [Мартынов 1978, 42–43, 235–236]. Вирушаючи проти гуркхів, генерал Фуканань мав наказ захопити Непал, а не лише покарати “бунтівників і грабіжників”. Але генерал був змушений піти на мир без захоплення непальської столиці, а “оскільки дії Фукананя були явно доцільні”, двір і пішов на такі послаблення – в китайських документах навіть з’явилося твердження, що «гуркхи не виступали проти “Небесної династії”» [цит. за: Мартынов 1978, 236].

Присутність китайської армії в Тибеті була використана як привід відновити ослаблену протягом попередніх десятиліть владу маньчжурів і відновити у країні порядок. Генерал Фуканань провів розслідування причин слабкості і поразок Тибету під час війни і покарав винних. Були репресовані як тибетські, так і китайські чиновники. Був репресований і калон Дорінг, який чесно виконував свій обов’язок перед країною і вимагав дати відсіч непальцям. Шамара-тулку тибетці покарали посмертно – спеціальним указом далай-лами було заборонено знаходити його перевтілення, а монастирі його секти перейшли до гелуг.

Символом відновленої верхньої влади імперії Цин стала процедура вибору нового далай-лами шляхом жеребкування з використанням золотої урни, спеціально надісланої імператором. Цинський амбань з 1793 року витягував із золотої урни папірець,

на якому було ім'я нового перевтілення далай-лами. Вочевидь, китайці так намагалися контролювати сакральну процедуру вибору і затвердження верховного ієрарха тибетського буддизму [Кычанов, Мельниченко 2005, 155–156]. Іншою “зброєю”, що змусила б Тибет навіки залишатися маньчжурським, був ізоляціонізм. Звісно, ізоляціонізм не був чимось новим у Тибеті. Він проявлявся і раніше, як і в багатьох інших країнах Сходу, але за нових умов і обставин Тибет остаточно закритися себе (і водночас був зачинений рукою могутнього сусіда) від зовнішнього світу. Останній аспект надзвичайно важливо підкреслити, – Тибет одночасно жадав іншої долі для себе і в той же час робив слухняно те, чого хотів від нього Китай. Тибет залежав від Китаю і до кінця не міг обійтися без опіки маньчжурів, тоді як інша частина і державників, і суспільства чинили опір цьому впливу і цьому втручанням. Це зауважували західні мандрівники, що побували у країні в ХІХ – на поч. ХХ століття, вже після сумнозвісних перетворень 1793 року – піку влади імперії над Тибетом [Цендина 2002, 184–186]. Усі нововведення, запроваджені 1793 року китайцями в Тибеті (звісно, за згоди багатьох тибетців), – реформи адміністративної системи, армії, самої тибетської держави – сприяли переходу країни до такого нового “поширеноїзоляціоністського” курсу. “Протягом ХІХ століття, – писав індійський мандрівник Сарат Чандра Дас, – тибетці наслідували в усьому китайську політику замкненості не через страх втрати самостійності, але тому, що вони незадовго до того були підкорені і цілком підпали під вплив Китаю” [цит. за: Кычанов, Мельниченко 2005, 156–157]. Англієць А. Уоддель, який потрапив до Тибету у складі британських військ на початку ХХ ст., так писав про ці події: “Безперечно, що Китай, користуючись своєю сюзеренною владою над Тибетом, постійно змушував витискати європейців із цієї країни, оскільки боявся, що інакше китайські комерційні інтереси і політичне значення постраждають” [Уоддель 1906, 23].

Так, до 1793 року амбані були своєрідними спостерігачами у Лхасі, “очима імператора”, і нічого не вирішували, і часто ні на що не впливали. Але тепер ставали співправителями далай-лами, рівними йому за статусом. Тибетські чиновники відтепер мали коритися двом китайським резидентам. Тибетські першоієрархи (як і міністри Кашагу) не могли листуватися з іншими державами,

це відбувалося лише через амбанів. Навіть релігійні зв'язки, що здавна існували між Тибетом та його гімалайськими сусідами, підлягали принизливому контролю [Шакабпа 2003, 181; Беспрозванных 1999, 292–294].

Офіційно причиною такою жорсткої політики “обмеження широкої автономії”, як назвав її Л. Роуз, була корупція серед тибетських чиновників, слабкість тибетського адміністративно-політичного і військового апарату, а також втручання родичів панчен-лами і далай-лами в державні справи [Rose 1971, 65–67; Мартынов 1978, 215]. Майже всі лідери тибетської теократичної держави були пов'язані один з одним “родинними або іншими узами”. Тому “будь-які антикитайські тенденції в цій сфері могли стати дуже небезпечними для Цинів” [Беспрозванных 1999, 298]. Є. Беспрозванных та деякі інші автори висловлюють думку, що у 80–90-ті роки XVIII століття прихована опозиція до маньчжурів сформувалася у Цзані з центром у Ташилхунпо. Але у Цзані насправді були щонайменше дві таких течії: навколо Ташилхунпо і панчен-лами; і серед інших шкіл – усіх тих, хто відчував себе обділеними і ображеними домінуючою школою гелуг. Союзниками, як ми знаємо, останні обрали собі непальців. Саме тому монастирі гелуг були пограбовані під час війни, а кармапа – радо зустрічали союзників гуркхів як друзів. Але всі ці процеси політичного життя, що доводять фактичну суверенність Тибету й показують спроби частини його еліти різними методами “віддалитися” від Цинів, зійшли нанівець після тибето-непальської війни.

Допомога Китаю у війні проти гуркхів, участь імператора у процедурі вибору далай-лами, сам “васалітет” Тибету – факти, які традиційна китайська історіографія використовує як приклади, що підтверджують залежність “країни снігів” від Китаю, і є прецедентами, що легітимізують владу КНР над Тибетом [Шакабпа 2003, 181–182]. Влада імперії Цин над Тибетом мала “хвилюподібну” динаміку – то спадала, то поновлювалась. Варто зазначити, що реформи, запроваджені генералом і маньчжурськими чиновниками, викликали в Тибеті хвилю народних виступів і протестів проти втручання у внутрішні справи країни. “Китайці завдали у сто разів більше шкоди, ніж гуркхи” – було написано в одному з численних памфлетів, розвішаних у Лхасі [Шакабпа 2003, 180]. Разом із тим під час війни Тибету з дограми 1841–

1842 років і під час II-ї тибето-непальської війни (1855–1856 рр.) Китай ніяк не зміг допомогти своєму “васалу”. У ті важкі часи імперія потерпала від воєн і конфліктів з європейськими державами, а її влада в Тибеті залишалася формальною, символічною [Цендіна 2002, 185; Шакабпа 2003, 181–183]. Можливо, реальний статус Тибету наприкінці XVIII століття може бути інтерпретований як часткова інкорпорація до складу імперії Цин, але надалі цей процес зупинився.

Як ми вже зазначали, в самому Тибеті були сили, які бажали подовження зверхності імперії Цин, а тибетський ізоляціонізм, звісно, також має внутрішнє походження, внутрішні першопричини. Тибет “спробував зберегти себе в чистоті раннього середньовіччя, але не зміг” [Цендіна 2002, 182]. Це тибетські державні діячі сприяли закриттю країни, особливо після війни з Непалом. Це тибетське суспільство було переповнене фобіями по відношенню до зовнішнього світу. Верховні лами, настоятелі трьох найвпливовіших монастирів країни (Дрепунг, Сера, Гандан), підтримали заборону на допуск іноземців у Тибет (вони, зокрема, боялися втратити свою монополію у торгівлі чаєм, адже англійці продавали якісний чай дешевше) [Шакабпа 2003, 185]. Тибетці боялися хвороб, боялися бути захопленими Британією. Треба зазначити, що типологічно схожі явища і риси соціального та політичного життя мали місце і в Непалі. Низка мандрівників, починаючи від о. І. Дезідері, помічали у тибетців страхи перед білими чужинцями – європейцями [Цендіна 2002, 186–187]. Справді, важливим аспектом ізоляціоністського курсу був ментальний – тобто сфера культурних, ментальних і соціальних стереотипів.

У цьому контексті також цікаво згадати думку А. Д. Цендіної, що тибетці так і не зрозуміли причин війни 1788–1792 рр. Їм не вірилося, що непальці, їхні старі союзники і сусіди, могли вдатися до таких заходів. Це були незнайомі їм і чужі для будь-якого непальця і тибетця поведінка і спосіб мислення. А отже, за цими діями переховувалися чужинці [Цендіна 2002, 184]. Думка А. Д. Цендіної перегукується із Л. Стіллером, який, говорячи про ставлення тибетського ламства до Прітхві Нараяна Великого, помічає, що високі лами не розуміли нового непальського короля і вважали його “порушником миру, спокою, довічного порядку”

[Stiller 1973, 192]. Тому війна з Непалом для “країни снігів” стала “ною епохою”. Як не хотіли тибетці повернення до старого порядку, відтепер це було неможливо – вони вступали в новий історичний час, не пристосувавшись до нових умов, і, можливо, не зрозумівши нові перетворення навколо і свої можливості в них.

Що ж стосується Непалу, то не втративши свій реальний суверенітет, королівство та його правителі успішно використовували ім'я імператора у своїх цілях. А саме – у стосунках із Британією. Це стримувало амбіції Ост-Індської компанії щодо північного гірського королівства [Kunwar 1962, 295]. Британцям ніколи не подобалися непальські посольства у Пекін кожні 5 років, але вони були змушені миритися з цим, оскільки боялися зіпсувати стосунки з Китаєм. Пізніше непальці неодноразово зверталися в Пекін по допомогу проти Ост-Індської компанії, але Китай не втручався у непальські справи [Кычанов, Мельниченко 2005, 164]. Так само, як це було і з Тибетом у 1841 і 1855 рр. Лише 1814 року у зв'язку з англо-непальською війною (1814–1816) імператор забажав, щоб новий британський резидент у Катманду був висланий із Непалу. Хоча Непал у результаті війни втратив значну частину території (Кумаон, Гаркхавал, частина Тераїв), Китай не втрутився, щоб допомогти “васалу” [Kunwar 1962, 296]. Для Непалу війна 1788–1792 років була важливою віхою. Регент принц Бахадур Шах, що здавався непереможним у своїх завойовницьких амбіціях, переоцінив свої можливості і не врахував, що у конфлікт із Тибетом може втрутитися Китай. Зрештою, Непалу не варто було силою диктувати умови, на яких мала б циркулювати непальська монета в Тибеті – в результаті він залишився без такої прерогативи карбувати монету для сусіда взагалі [Stiller 1973, 212–213]. Непал вступив у війну з могутнім Китаєм, з яким Прітхві Нараян у своїй книзі-заповіті наказував нащадкам підтримувати мир, як умову виживання гірської держави, – відсутність “рівноваги” могла справді призвести до зникнення молодого королівства в Гімалаях. Це було приводом для нищівної критики регента впливовими бхарадарами (придворними) [Vajracharya 1992, 330]. Як ми підкресливали вище, за формальною процедурою відправки данини до Пекіна стояла реальна незалежність королівства, яку вдалося відстояти, але похід Фуканая, що ледь не обернувся катастрофою, спричинив внутрішню кризу в

державі. Суспільство теж важко перенесло першу поразку хоробрих гуркхів.

Після війни позиції Бахадура Шаха похитнулися. Для того, щоб відновити рівновагу, він дозволив місії полковника У. Кіркпатріка прибути в Непал у березні 1793 року (генерал-губернатор Корнуолліс направляв полковника як миротворця і посередника для переговорів, але він спізвився – війна добігла свого логічного кінця) [Kirkpatrick 1811, 329; Kunwar 1962, 295]. Такими діями регент хотів протиставити опозиції дружбу з Британією. Це, в свою чергу, розпочало процес поступового проникнення британців до країни, а на початку XIX століття – і прибуття першого резидента Д. Нокса. У наступний період історії Непалу поступово зростав британський вплив.

Але Бахадуру Шаху, талановитому державному діячу і воїну вже не довго залишалося бути всемогутнім правителем і охоронцем королівства. 1794 року молодий король Рана Бахадур Шах відсторонив дядька від влади і сам став правити. Бахадура Шаха заарештували і кинули у в'язницю, де він помер 1797 року від поганих умов і тортур [Stiller 1973, 213–214]. Так зайшла зірка Бахадура Шаха, а з нею закінчилася ціла епоха історії непальської держави. Цей правитель Непалу, був не просто сином Прітхві Нараяна Шаха, але і “людиною свого батька”, “людиною Прітхві Нараяна”, як Бахадура Шаха називає Стіллер, говорячи про ініціативного, амбітного, хитрого політика та воїна, який водночас спроможний на благородні вчинки. Таким був перший король великого Непалу, і дуже схожим на нього був Бахадур Шах. Однак, як писав Ф. Б. Гамільтон, він був “принцом, що опинився у несприятливих умовах” [Hamilton 1819, 250].

Після усунення регента з політичної сцени непальські завоювання зупинилися на 10 років (1794–1804 рр.). Зіткнення з імперією Цин було випробуванням на міцність для непальської держави, і єдиною, але великою помилкою регента Бахадура Шаха. Хоча, як бачимо, це зіткнення мало і далекоглядні позитивні наслідки для Непалу. Війна з Тибетом і Китаєм (1788–1792 рр.) невдовзі принесла і кінець епохи “Прітхві Нараян” разом із втратою могутнім регентом його влади. Це був час заснування, становлення, непальської держави і першого її розквіту. Другий етап непальської експансії (1804–1814), максимальне

розширення кордонів за всю історію і навіть короткий триумф над Ост-Індською компанією проходили вже за інших обставин внутрішнього життя держави і суспільства і завершилися поразкою 1816 року, втратою частини території та підписанням нерівноправного Сегаульського договору.

Аверс

Реверс

Князівство Лалітпур (Патан). Князь Ранаджит Малла (1762–1763 рр.; в 1722–1769 рр. також князь Бхадгаону)
Танка (мохур) 1762 р. (882 р. Непал Самбат) (збільшено), срібло.

ЛІТЕРАТУРА

Беспрозванных Е. Л. Лидеры Тибета и их роль в тибето-китайских отношениях XVII–XVIII вв. Волгоград, 2001.

Ванина Е. Ю. Средневековое мышление: индийский вариант. Москва, 2007.

Кычанов Е. И., Мельниченко Б. Н. История Тибета с древнейших времен до наших дней. Москва, 2005.

Ледков А. А. Роль элементов культа камня в формировании государственной идеологии непальцев // Непал на рубеже тысячелетий. Москва, 2002.

Мартынов А. С. Статус Тибета в XVII–XVIII вв. в традиционной китайской системе политических представлений. Москва, 1978.

Редько И. Б. Очерки социально-политической истории Непала в новое и новейшее время. Москва, 1976.

Уоддель А. Лхасса и ее тайны. Очерк Тибетской экспедиции 1903–1904 гг. Санкт-Петербург, 1906.

Цендина А. Д. ...И страна зовется Тибетом. Москва, 2002.

Шакабна В. Д. Тибет. Политическая история. Санкт-Петербург, 2003.

Appendix XXI (I): The record of the invasion of Nepal by the Chinese in 1792 // *Landon P. Nepal.* V. 2. London, 1928.

Appendix XXI (II): Wei Yuan. A descriptive account of the military operations of the Sacred Dynasty // *Landon P. Nepal.* V. 2. London, 1928.

Bajracharya B. R. Bahadur Shah. The Regent of Nepal (1785–1794 AD). New Delhi, 1992.

Hamilton F. B. An Account of The Kingdom of Nepal. Edindurgh, 1819.

History of money and coinage of Tibet. – <http://www.tibetancoins.com/TOC.html>

Kirkpatrick W. An Account of The Kingdom of Nepaul. London, 1811.

Kunwar M.J. China and war in the Himalayas, 1792–1793 // English Historical Review, 1962. Vol. 77.

Landon P. Nepal. V. 2. London, 1928.

Rose, Leo E. Nepal: Strategy for Survival. Berkeley, 1971.

Stiller L. F. The rise of the House of Gorkha: a study in the unification of Nepal 1768–1816. New Delhi, 1973.